Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
2 (3), pp. 23 – 37
http://www.ijoks.com

The role of the Kurdish Press (1898-1920) in the deployment and Emergence of the Kurdish Literary Arts and Literary Criticism

Ali Tahir Barznji[1] ***Othman Hamad Dashty***[2]

Received: March 23, 2016 **Reviewed**: May 03, 2016 **Accepted**: May 11, 2016

Abstract

Literary output is the sum of the process of artistic creativity. Literary study is as science to literature which forms one side of the triangle, along with two other sides of the literary theory and the history of literature. Literary criticism studies and analyzes literary outcomes and evaluates them from intellectual, literary and artistic points of view. Due to the delay in the appearance of books and printing presses and publishing houses in the Kurdish language, the Kurdish press since its inception at the beginning of the twentieth century has played an active role and has undertaken the task of spreading the products of Kurdish literature where poetry formed the greatest part. Also, the Kurdish press has contributed from its early beginning, especially the period between the emergence of the first newspaper in Kurdish in 1898 to the ends of the first World war in 1920 and the emergence of modern literary arts in the Kurdish language, whether prose (Essay, Artistic story, and theatrical texts) or poetic types (Epic, poetic story and prose poem). Moreover, the first attempts to study literary criticism emerged and later evolved into an integrated technical literary work according to the plans and curricula to become an integrated cash scientific criticism theory. This study examines the role of the Kurdish press, between the period (1898-1920) in the deployment and the emergence of Kurdish literary prose and poetry, as well as tracing the footsteps of the emergence and development of the critical process in the Kurdish literature in that time period exclusively.

Recommended citation:

Barznji, A. T., & Dashty, O. H. (2016). The role of the Kurdish Press (1898-1920) in the deployment and Emergence of the Kurdish Literary Arts and Literary Criticism. *International Journal of Kurdish Studies* 2 (3), 23 – 37.

1. Ass. professor, Department of Kurdish language, Faculty of language, University of Sulaimani, Sulaimani, Kurdistan Region – F.R. Iraq. email; d.ali.taher@hotmail.com
2. Ass. professor, Department of Kurdish language, Faculty of education, Koya University Daniel Mitterrand Boulevard, Koya KOY45, Kurdistan Region – F.R. Iraq. email; Osman.hamad@koyauniversity.org

ڕەنگدانەوەی ئەدەب و سەرەتاکانی ڕەخنەی ئەدەبی کوردی

لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا (١٨٩٨ – ١٩٢٠)

پێشەکی

ئەدەبی نووسراوی کوردی، کە شیعر پشکی هەرە مەزنی پێکدەهێنێت، تەمەنێکی هەزار ساڵەی هەیە، بەڵام بە هۆی نەبوونی کەناڵەکانی چاپ و بڵاوکردنەوەوە، لە چوارچێوەیەکی بەرتەسکدا ماوەتەوە و، لێکۆڵینەوە و توێژینەوەشی لەسەر نەکراوە، تا ئەوەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا ڕۆژنامەنووسی کوردی پەیدادەبێت ئەم ڕۆڵە دەگێڕێت و ئەم ئەرکە گرنگە لە ئەستۆ دەگرێت. بە واتایەکی دیکە، سەرهەڵدان و پێشکەوتنی ڕۆژنامەنووسی کوردی خاڵی وەرچەرخان و شۆڕشێکە لە بواری پەرەپێدانی ڕۆشنبیری کوردی بە شێوەیەکی گشتی و ئەدەب و ئەدەبناسی بە بە شێوەیەکی تایبەتی.

لەم سەرەتایەوە، لەم باسەدا، لە هەوڵی ئەوە دەبین کە ڕۆڵی ڕۆژنامەنووسی کوردی لە قۆناغی یەکەمیدا (١٨٩٨ – ١٩٢٠) لە بواری بڵاوکردنەوە و پەرەپێدانی بەرهەمی ئەدەبی و جۆر و هونەرە ئەدەبییەکان و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی، بە تایبەتیش ڕەخنەسازی کوردی بکەینە تەوەرە سەرەکییەکانی توێژینەوەکەمان.

لێکۆڵینەوەکەمان بە شێوەیەکی گشتی لەم بڕگە و بابەتانە پێکدێت:

١.١. ئەدەب و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی.

١.٢. شوێنی ڕەخنەی ئەدەبی لە لقەکانی زانستی ئەدەب (ئەدەبیاتناسی)

٢. ئەدەب و ڕۆ ژنامەنووسی کوردی (١٨٩٨ – ١٩٢٠)

- ژانەرەکانی ئەدەب لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا (١٨٩٨ – ١٩٢٠)

٢. ١. وتار

٢. ٢. شیعر

٢. ٣. چیرۆك و حیکایەتی فۆلکلۆری و چیرۆکی شیعری

٢. ٤. پەندی پێشینان

٢. ٥. شانۆنامە (پیەس)

٣. سەرەتاکانی ڕەخنەی ئەدەبی کوردی

٤. ئەنجامەکان

٥. ژێدەر

١. ئەدەب و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی

هەر لە سەرەتادا پێویستە جیاوازی لە نێوان (ئەدەب – واتە بەرهەمی ئەدەبی) لێکۆڵینەوە و توێژینەوەی ئەدەبی (ئەدەبیاتناسی)دا، بکەین. ئەمانە دوو چالاکی جیاوازن. یەکەمیان، بەرهەمی ئەدەبی، هونەر و داهێنانە. بەڵام دووەمیان، ڤەکۆلین یان توێژینەوەی ئەدەبی، زانستە، کە بە واتای زانستی ئەدەبی یان ئەدەبیاتناسی دێت [3].

لەمەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەوا سەرەتا (بەرهەم)ی ئەدەبی لەدایکدەبێت و دێتەکایەوە، ئەمجا ڤەکۆلین (وەکو زانست) دەستپێدەکات. واتە، ئەگەر یەکەم نەبێت ئەوا دووەمیش نابێت.

دیارە بەرهەم یاخود تێکستی ئەدەبی بناغە و بنچینەی ئەدەبیاتناسییە.

١.٢. شوێنی رەخنەی ئەدەبی لە لقەکانی زانستی ئەدەب (ئەدەبیاتناسی)

لە دوای نووسین و بڵاوبوونەوەی، و زۆربوونی بەرهەمی ئەدەبی، قۆناغی دووەم دێتە پێشەوە. ئەویش لێکۆڵینەوە یان توێژینەوەیە لە بەرهەمە ئەدەبییەکان لە سێ لایەنەوە، بەم شێوەیە:

لایەنی یەکەم: تیۆری ئەدەب، ئەم زانستە لە گریمانەکانی سەرچاوە و سەرهەڵدانی ئەدەب، بنەماکان و سروشتی ئەدەب، ئەمجا گرنگیی و ئەرکی ئەدەب دەکۆڵێتەوە.

لایەنی دووەم: رەخنەی ئەدەبی، لەسەر رەگەزە پێکهێنەرەکانی ئەدەب دەوەستێت، لە بەرهەمی ئەدەبی دەکۆڵێتەوە و لەژێر رۆشنایی کۆمەڵێك رێبباز و میتۆدی تایبەتی، ئاست و بەهای بەرهەمەکە دەستنیشاندەکات [4].

لایەنی سێیەم: مێژووی ئەدەب، خەریکی کۆکردنەوە و نووسین و تۆمارکردنی (بەدۆکیومێنتکردنی) بەرهەم و سامانی ئەدەبی نەتەوەیی دەبێت، لە تەك ساغکردنەوە و تۆمارکردنی ژیان و بەسەرهاتی نووسەرەکانی.

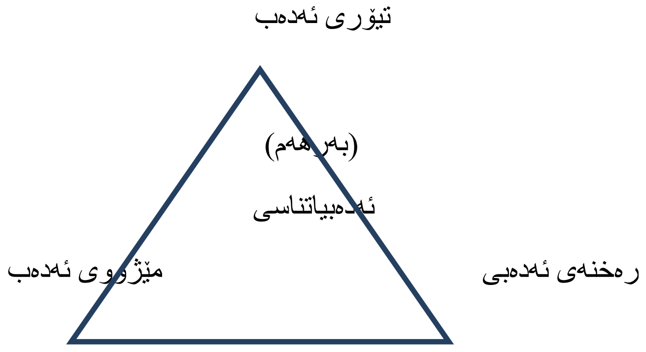

هەر یەکێك لەم لقانەی زانستی ئەدەب (تیۆری ئەدەب، رەخنەی ئەدەبی، مێژووی ئەدەبی) بە شێوەیەکی ئۆرگانیکی بە یەکەوە گرێدراون و هەر یەکێکیان کاریگەری لەسەر ئەوەی تر هەیە [5].

٢. ئەدەب و رۆژنامەنووسی کوردی (١٨٩٨ – ١٩٢٠):

سەرهەڵدانی رۆژنامەنووسی کوردی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، ئاڵوگۆڕێکی مەزن و بنەڕەتی لە ژیانی ئەدەبی و روناکبیری کوردیدا دروستکرد. تا ئەو کاتە (سەرەتای سەدەی بیستەم)، ژانەری سەرەکی و بەربڵاوی ئەدەبی کوردی، هەر تەنیا شیعر بووە. لەگەڵ پەیدابوونی رۆژنامەنووسی کوردی لەگەڵ ئەوەی شیعر پایەی یەکەم و باڵای خۆی هەر پاراستبوو، ژانەرە ئەدەبییەکانی دیکەش پەیتا پەیتا هاتنە ناوەوە، لە وێنەی:

---

[3] گەردی، تیۆری ئەدەب: ١٠
[4] دیچیز، شیوەهای نقد: ٥١٦.
[5] الکتاب الروس، المدخل الی علم الادب: ٣٦.

- پەخشانی هونەری و جۆرەکانی وتار.
- قوتابخانەکانی شیعرییەت و ژانەرەکانی شیعر (شیعری منداڵان و شیعری فێرکردن).
- چیرۆك و حەکایەتی فۆلکلۆری.
- پەندی پێشینان.
- شانۆنامەی کوردی (پیەس).

کەواتە رۆژنامەنووسی کوردی هەر لە سەرەتایەوە لە بواری ئەدەبیاتناسیدا دوو ئەرکی لە ئەستۆ گرتووە، یەکەمیان بڵاوکردنەوە و پەرەپێدانی بەرهەمی ئەدەبی و ژانەرە ئەدەبییەکان، و دووەمیان، هەندێ بیروبۆچوون و سەرنجی رەخنەیی کە دەچنە خانەی رەخنەسازیی، واتە نرخاندن و هەڵسەنگاندنی ئەو بەرهەمە ئەدەبییانە.

ژانەرەکانی ئەدەب لە رۆژنامەنووسی کوردیدا (١٨٩٨ – ١٩٢٠)

پەخشان/ مەبەستمان لە پەخشانی هونەری و رۆژنامەنووسییە، دەنا پێش ئەوە لەوانەیە بتوانین کتێبەکانی وەکو (جیلوە) و (مەسحەفا رەش)ی ئايني یەزیدی و (سەرەنجام)ی ئاینی یارسان، لە دوای ئەوەش نووسینەکانی (مەلا مەحموودی بایەزیدی/ ١٧٩٧ -)، کتێبە رێزمانییەکەی (عەلی تەرەماخی/ ١٠٠٠ – ١٠٦٥ك)، یاخود مەولوودنامەکان بە پەخشانی کوردی کۆن لە قەڵەم بدرێت (6). بەڵام لەگەڵ سەرەتای رۆژنامەنووسی کوردیدا، پەخشان وەکو هونەرێکی سەرەکی ئەدەب دەردەکەوێت و پەرەدەسێنێت. جۆری سەرەکیشی بریتییە لە (وتار).

٢. ١. وتار: لە ئەدەبی کوردیدا، وتار بە مێژووی رۆژنامەنووسییەوە گرێدراوە، "رەنگە لاپەڕەکانی یەکەم رۆژنامەی کوردی کە کوردستانە و لە ساڵی (١٨٩٨)دا لە قاهیرە دەرچووە، یەکەم وتاری کوردی بڵاودەکرێتەوە" (7). پاشان لەگەڵ پەرەسەندنی رۆژنامەنووسی کوردی و دەرچوونی رۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکانی دیکە لە ئەستەمبوڵ و بەغدا (١٨٩٨ – ١٩٢٠)، وتار بە هەموو جۆرەکانییەوە (سیاسی، ئەدەبی، مێژوویی، کۆمەڵایەتی) بەرەو پێشەوە چووە و گەشەی سەندووە.

وتار، کە یەکێکە لە هونەرەکانی پەخشان، جۆری ئەدەبی سەرەکییە، لە هەموو ئەو رۆژنامە و گۆڤارانەی کە لەو سەردەمەدا دەرچوون، کە بریتین لە (8):

١/ کوردستان (ڕ) / (١٨٩٨ – ١٩٢٠)، (٣٠) ژمارەی لێ دەرچووە لە دەرەوەی کوردستان.

٢/ کوردستان (ڕ) / خولی دووەم، لە پاش ئینقیلابی عوسمانی (١٩٠٨) ئەم رۆژنامەیە بۆ جاری دووەم لە ئەستەمبوڵ لە لایەن (ثریا بەدرخان)ەوە دەرچۆتەوە. تا ئێستا هیچ ژمارەیەکی بەردەست نەکەوتووە.

٣/ کورد تعاون ترقي غەزەتەسی (ڕ) / (١٩٠٨)، (٩) ژمارەی لێ دەرچووە و لە ئەستەمبۆڵ چاپ و بڵاوکراوەتەوە.

٤/ رۆژی کورد (گ) / (١٩١٣)، ئەستەمبۆڵ، (٣) ژمارەی لێ دەرچووە.

٥/ هەتاوی کورد (گ) / (١٩١٤)، ئەستەمبۆڵ، (١٠) ژمارەی لێ دەرچووە.

٦/ بانگی کورد (گ) / (١٩١٤)، بەغدا، (٥) ژمارەی لێ دەرچووە.

٧/ کوردستان (ڕ) / خولی سێیەم/ (١٩١٧ – ١٩١٨)، قاهیرە، (١١) ژمارەی لێ دەرچووە.

٨/ تێگەیشتنی راستی (ڕ) / (١٩١٨)، بەغدا، (٦٧) ژمارەی لێ دەرچووە.

٩/ ژین (گ) / (١٩١٨ – ١٩١٩)، ئەستەمبۆڵ، (٢٥) ژمارەی لێ دەرچووە.

١٠/ کوردستان (گ) / (١٩١٩)، ئەستەمبۆڵ، (١٩) ژمارەی لێ دەرچووە.

---

6) بیمار، پەخشانی کوردی: ٢٩ -٤٧.
7) هەر ئەو سەرچاوەیە: ٢٤.
- مەبەست وتاری رۆژنامەنووسی کوردییە، وتار بە زمانەکانی تر (تورکی، عەرەبی، فارسی...) لە دەرەوەی مەبەستی ئەم لێکۆڵینەوەیەیە.
8) زەنگەنە، رابەری رۆژنامەنووسی کوردی، رۆژنامەڤانی، ژ/ ١١ – ١٢: ٨٧.

له ناو هەموو جۆرەکانی وتاردا، (وتاری سیاسی) بە پلەی یەکەم دێت و لە هەموویان بەربڵاوترە، بۆیە دەشێ رۆژنامەنووسی کوردی لەم ماوەیەدا بە تۆماری بنەڕەتی وتار دابنێین کە لە قۆناغەکانی تری رۆژنامەنووسی کوردیدا هەم درێژەی پێدراوە و هەم فرە رەهەند و جۆراوجۆریش بووە.

دیارە ئێمە مەبەستمان وتارە کوردییەکانە، دەنا وتار بە زمانەکانی دیکەش بڵاوبوونەتەوە وەکو تورکی و عەرەبی و فارسی.

وتاری رۆژنامەنووسی کوردی لەم قۆناغەدا، زیاتر وتاری بیروڕا و رێنیشانداان و داواکردن و هاندانە. لەبەر ئەوە کەمتر بایەخ بە هەواڵ و دەنگوباس و دیدار و ریپۆرتاژی رۆژنامەوانی دراوە [9].

زمان و داڕشتنی وتارەکان، زمانێکی تێکەڵی پڕ لە وشەی داڕشتنی عەرەبییە و بەڵام بە شێوەیەکی رەوان و راستەوخۆ نووسراوەتەوە و لە قسەی ئاسایی و رۆژانە نزیکدەبێتەوە، وەکو (وتارەکانی میقداد بەدرخان لە رۆژنامەی کوردستاندا)، تا دەگاتە ئەوەی وتارەکان دەبن بە نموونەیەك لە شێوازی پەخشانی عوسمانلی (وەکو وتارەکانی رۆژی کورد لە ئەستەمبوڵ و بانگی کورد لە بەغدا). هەر بۆ نموونە (عبدالکریم سلێمانی) لە (٣) ژمارەی یەکەمی (رۆژی کورد/ ١٩١٣)دا، (٦) وتاری هەیە کە هەموویان پەخشانی هونەری رەوان و پاراون.

بە شێوەیەکی گشتی وەکو دیاردەیەك لە شێوازی وتارنووسی ئەو دەورەیەدا، زمان و داڕشتنی تێکەڵ بە وشە و زاراوەی عەرەبی و بیانی سوودوەرگرتن لە ئایەتەکانی قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەر (د.خ) و پەندی پێشینان و دێڕ و بەندی شیعری کلاسیکی، تێهەڵکێش بە وتارەکان کراون [10].

٢. ٢. شیعر و ژانەرەکانی: لەگەڵ ئەوەی زمانی رۆژنامەنووسی لە بنەڕەتدا زمانی پەخشانە، بەڵام (هونەری پەخشان) لە رۆژنامەنووسی کوردیدا، تاوەکو ئەمڕۆش نەیتوانیوە پێگەی شیعر لەقبکات و بەلاوەی بنێ، بەڵکو هەموو رۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو دەورەیە بەشێکیان بۆ شیعر تەرخانکردووە. بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین پۆلینبەندییەك بۆ ژانەر و جۆرە قوتابخانە شیعرییەکان بکەین کە لە رۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو دەورانەدا بڵاوبوونەتەوە:

أ/ لە رووی رێباز و قوتابخانە شیعرییەکانەوە:

- شیعری کلاسیك/ لە نموونەی شیعری (مەلای جزیری، نالی، سالم، کوردی، مەحوی، شێخ رەزا، سیاپۆش، حەریق، کەمالی، ...)
- شیعری رۆمانتیکی/ لە نموونەی شیعری (پیرەمێرد، ع. رەحمی، قازی زادە، مستەفا شەوقی)
- شیعری نوێی کوردی/ لە نموونەی شیعری (حاجی قادری کۆیی، ع. رەحمی، زێوەر)

ب/ لە رووی ژانەرەکانی شیعرەوە:

- لیریك/ هەموو غەزەلەکانی شاعیرانی کلاسیك بڵاوبوونەتەوە، دەچنە ئەم خانەیەوە.
- شیعری داستانی (مەلحەمی)/ (مەم و زین)ی خانی نموونەیەکی دیار و بەرچاوی ئەم جۆرە ئەدەبەیە، کە بایەخێکی بەرچاوی پێدراوە لە رۆژنامەنووسی ئەم دەورەیەدا، هەر لە رۆژنامەی کوردستانەوە تاوەکو گۆڤاری ژین.
- شیعری فێرکردن/ مەولوودنامەکان نموونەی ئەم جۆرە شیعرەن، هەروەها (بابا دەروێش ئیبراهیم) لە دوو ژمارەی (١١ ، ١٢)ی کوردستان (١٩١٩)دا، هەردوو مەنزوومەی (بحثا مملکت کوردستان) و (بیان حال حکما وان) بڵاوبۆتەوە کە لەم جۆرە شیعرەن.

ج/ بابەتەکانی دیکەی شیعر/

- شیعری فۆلکلۆری/ (ع. رەحمی) لە ژمارە (٤)ی (ژین/ ١٩١٨) شیعری فۆلکلۆری (شیرنا مەشکێ)ی بڵاوکردۆتەوە.

---

[9]) بیمار، پەخشانی کوردی: ٩٠.
[10]) سەرچاوەی پێشوو: ٦٧.

- شیعری عەرووزی/ شیعری شاعیرانی كوردی كلاسیك هەموویان لەم بابەتەن.
- شیعری وەرگێردراو/ لە كوردییەو بۆ زمانەكانی تری وەكو زمانی توركی كە بەشی هەرە زۆری وەرگرتووە، لە نموونەی وەرگێرنەكانی پیرەمێرد. یان لە زمانی ترەوە بۆ كوردی، ئەویش لە توركییەوە یاخود لە زمانانی ترەوە بۆ كوردی.
- لە رووی زمانی شیعرەوە/ لەو دەورەیەدا شیعر بە زمانەكانی (كوردی، توركی، عەرەبی، فارسی) بلاوبۆتەوە.
- شیعری منداڵان/ دەستپێكی ئەدەبی منداڵانی كورد هەر لەم دەورەیەی رۆژنامەنووسی كوردیدا دەركەوتووە.
  - لە ژمارە (٤)ی گۆڤاری (بانگی كورد) لە بەغدا/ ١٩١٤، شیعرێكی زێوەر بە ناونیشانی (بۆ شاگردانی مەكتەب) بڵاوبۆتەوە.
  - لە ژمارە (٦)ی گۆڤاری (كوردستان) / ئەستەمبۆڵ / ١٩١٩، شیعرێك بە ناوی (دەلالیا زارۆكان) بە ناوی (ژ عەشیرا میران/ زینۆ) بڵاوكراوەتەوە كە دواتر دەزاندرێت كەوا (زینۆ) (ئەمین عالی بەدرخان)ە [11]. لە گۆڤاری (ژین)یش، (ع. رەحمی) لە ژمارە (٨ ، ١١) و حلمی سیورەكی لە ژمارەكانی (٢٢ ، ٢٥)دا شیعری منداڵانیان بڵاوكردۆتەوە.
- پەخشانە شیعر/ هەر لەم دەورەیەدا، پەخشانە شیعر، كە هونەرێكی زۆر نوێی شیعر بووە و لەو رۆژانەدا دەبینرێت. (ع. رەحمی) لە ژمارە (١)ی گۆڤاری (ژین)/ ١٩١٨، پەخشانە شیعرێكی بە ناونیشانی (خو آمە) بڵاوكردۆتەوە.
- ئەمە جگە لەوەی شیعر بە زارەكانی (كرمانجی، سۆرانی، گۆرانی/ هەورامی، باشووری)، واتە هەر چوار دیالێكتە سەرەكییەكانی زمانی كوردی لەم دەورەی رۆژنامە و گۆڤارەكاندا بڵاوكراوەتەوە.
- لە رووی ناوەرۆكیشەوە، هەموو مەبەستەكانی شیعری كوردی بەدیدەكرێن، وەكو شیعری دڵداری، وەسف، پەسن و ستایش و ئاینیی و نیشتیمانی، كۆمەڵایەتی...تاد.

٢. ٣. چیرۆك/ سەرەتاكانی چیرۆكی هونەری كوردی لەم دەورەیەی رۆژنامەنووسی كوردیدا دەبینرێت، (رۆژی كورد/ ١٩١٣) لەم مەیدانەدا دەستپێشخەرە و لە ژمارەكانی (١،٢)دا چیرۆكی بێ ناونیشانی (فوئادی تەمۆ)ی بڵاوكردۆتەوە، كە هەندێك لە نووسەرانی كورد بە یەكەم چیرۆكی هونەری كوردی لە قەڵەم دەدەن.

- <u>چیرۆكی فۆلكلۆری (حەكایەتی میللی)/</u> لە رۆژنامەنووسی ئەم دەورەیەدا، ئەم چەشنە ئەدەبەش بایەخی پێدراوە، لە گۆڤاری (رۆژی كورد/ ١٩١٣) ژمارە (٣)دا، چیرۆكێكی میللی بە ناونیشانی (چیرۆكی كرمانجا) لە نووسینی (كندو) بڵاوبۆتەوە. هەروەها لە ژمارە (٤)دا، حەكایەتێكی فۆلكلۆری(شێر و رێوی) بە ناوی (چیرۆك) لە نووسینی (بابی رەوشۆ) بڵاوبۆتەوە.
  هەروەها هونەری (بەیت)ی فۆلكلۆریش فەرامۆش نەكراوە و (میهری) لە ژمارە (٧)ی (گۆڤاری كوردستان/ ١٩١٩) تێكستێكی بە ناونیشانی (بەیتی دنۆ) بڵاوكردۆتەوە.
- چیرۆكی شیعری/ لە پێشەوە ئاماژەمان بۆ مەنزوومە شیعرییەكەی خانی (مەم و زین) كرد، كە دەچێتە فۆرمی (شیعری داستانی) و لە رۆژنامەوانی ئەو دەرورەیەدا لە (كوردستان)ەوە بۆ (ژین) بایەخێكی تایبەتی پێدراوە.
  جگە لەمانە، چیرۆكی شیعریش وەكو جۆرێكی تایبەتی ئەدەبی بەرچاودەكەوێت، بۆ نموونە (عبدالواحد) ناوێك لە ژمارەكانی (١١، ١٢)ی گۆڤاری كوردستان/ ١٩١٩، (چیرۆك)ێكی لە دوو بەشدا بڵاوكردۆتەوە كە بە شیعر هۆنراوەتەوە. هەروەها (ع. رەحمی) لە (ژین/ ١٩١٨)، ژمارە (١٨)دا چیرۆكە شیعرێكی بڵاوبۆتەوە.

٢. ٤. پەندی پێشینان/ دیارە ئەم هونەرە ئەدەبییەش پێگەیەكی لە رۆژنامەنووسی كوردی ئەو دەورەیەدا هەبووە، بۆ یەكەم جار لە گۆڤاری (ژین/ ١٩١٩) لە ژمارەكانی (٣، ٤، ٥، ٧، ٨، ١٤، ١٩)دا، (لاو رەشید) گۆشەیەكی بە ناوی (كردلردە ضروب و امثال)ی بۆ پەندی پێشینانی كوردی و وەرگێرانی بۆ زمانی توركی تەرخانكردووە و وا هەیە لە هەر ژمارەیەكی گۆڤارەكەدا سێ چوار لاپەرەی گرتۆتەوە. نووسەر پەندە كوردییەكانی پۆلێنكردووە بۆ مەبەستەكانی (اجتماعی، ادبی، حیكەمی، موزاحی، تاریخی، انسانوی... تاد) هەروەها لە هەندێ شوێن چیرۆكی پەندەكەشی خستۆتەڕوو.

لە ژانەرەكانی تری پەخشان لە رۆژنامەنووسی كوردی ئەو دەورەیەدا، دەكرێ باسی نامە و ژیننامەش بكرێت و لەم لایەنەوە نموونەشیان بۆ دەستنیشان بكرێت.

---

[11]) زەنگەنە، رۆژی كورد: ٨٧.

٢. ٥. شانۆنامە (پیەسی کوردی)/ بۆ یەکەم جار ئەم ژانەرە ئەدەبییە لە رۆژنامەنووسی ئەو دەورەیەدا دەرکەوتووە. (ع. رەحمی) پیەسێکی کوردی بە ناونیشانی (ممی ئالان) لە ژمارەکانی (١٥، ١٦)ی گۆڤاری ژین/ ١٩١٣ بڵاوکردۆتەوە، کە تەواوی تایبەتمەندییەکانی دەقی شانۆیی لە (کاراکتەر و دیالۆگ و گرێ و رووداو و کات و شوێن...)ی تێدا رەچاوکراوە، کە ناوەرۆکەکەی لە کەلەپووری کوردەواری (چیرۆکی مەمی ئالان) وەرگرتووە و لە فۆرمی پیەسێکی ئامال تراژیدی دارشتۆتەوە.

٣. سەرەتاکانی رەخنەی ئەدەبی لە رۆژنامەنووسی کوردیدا (١٨٩٨ – ١٩٢٠)

دەربارەی رەخنەی ئەدەبی هەر لە سەرەتادا لە لای ئێمە بە شێوەیەکی هونەری و وەکو زانستێکی ئەدەبی سەربەخۆ دروست نەبووە. بۆ مەسەلەکانی سەرەتای سەرهەڵدانی رەخنەسازی لە ئەدەبی کوردیدا دوو ئاراستە و بۆچوون لە ئارادا هەن:

- **ئاراستەی یەکەم:** هەندێ لە نووسەر و لێکۆڵەرانی کورد لایان وایە سەرەتاکانی رەخنەی گوردی لە شیعری کوردیدا دەرکەوتووە. ئەمانە پێیانوایە "لە قۆناغە جیاجیاکانی شیعری کوردی پێش سەدەی بیستەمدا، چالاکی رەخنەیی لە ئارادابووە و شاعیرانی کورد خۆیان لە بەرهەمە شیعرییەکانیاندا تێروانین و بۆچوونی خۆیان خستۆتە بەردەست و دەسنیشانی کۆمەڵێ پێوانەی رەخنەییان کردووە" [12]، تەنانەت شاعیرێکی وەکو (شێخی جزیری /١٥٦٨ – ١٦٤٠) بۆ یەکەم جار هەم زاراوەی (رەخنە)ی هێناوەتە ناوەوە و هەم لە دەقە شیعرێکیدا کۆمەڵێك پێوانەی رەخنەیی وروژاندووە [13]:

ئەحسەن ژفێ نەزمێ لەتیف   چەندی سڤك هاتە خەفیف
مەحبوب بدەستێ خوەی شەریف   نەقدێ مە موهر و سککەدا
ئەحسەن ژفێ وەسفێ رەفیع   ئەشکال و ئەوزاعێن بەدیع
تێتن ژ نوورێ وەك رەقیع   بێ عەیب و نەقس و (رەخنە)دا

ئەم رایە چۆن سەرەتا و سەرهەڵدانی رەخنەی کوردی پشتی پێ دەبەسترێت، لە لای گەلانی دیکەی رۆژهەڵاتیش هەروایە [14]. ئەم ئاراستەیە بە تێر و تەسەلی خراوەتە بەر باس و لێکۆڵینەوە،

تەنانەت نامە و تێزی ئەکادیمیشی لە زانکۆکاندا، لەبارەوە نووسراوە [15].
ئەوان پێیانوایە کەوا شاعیرانی کورد لە کۆندا چەند بنەرەتێکی رەخنەییان چەسپاندووە، لە رێگەی شانازی و ستایشکردنەوە، یانیش هەڵسەنگاندنی بەرهەمی شاعیرانی تر، یاخود باسیان لە سەرچاوەی هۆنراوە و دارشتنی زمانەکەی کردووە، یان بە هۆی بەراورد و بەراوردکارییەوە چەند بیرێکی رەخنەییان دەربریوە و نرخ و بەهای شیعری خۆیان دیاریکردووە.

- **ئاراستەی دووەم:** لە بەرامبەردا ئاراستە و بۆچوونی دیکەش هەیە کە پێیوایە رەخنە کە خۆی جۆرێکە لە هونەر و زانست و بە گوێرەی کۆمەڵێك پرۆگرامی تایبەتی و لە شێوەی پەخشاندا دادەرێژرێت و دروستدەبێت، بۆیە ئەم نموونە شیعرییانە کە لە کۆمەڵێك سەرنج و تێبینی بەخۆوەنازین و پەسن و ستایش پێکدێت، ناکرێت وەکو باری سەرنجی رەخنەیی وەربگیرێن، بۆیە توێژەر و رەخنەسازی کورد (د. کامیل بەسیر) رای وایە کە "دەبێت ئەم جۆرە هەوڵانە فەرامۆش بکەین کە ویستوویەتی پێشەکییەکەی (مەم و زین)ی (خانی) بەو سەرەتایە لە قەڵەم بدات، چونکە ئەم دێرە هۆنراوانە و دەیان دێرە هۆنراوەی وەها لە دیوانی هەستیارە دێرینەکاندا بە پێوانەی پێناسەی کۆن و تازەی رەخنەسازی بەکاری رەخنەسازی ناژمێردرێن" [16].

راستە لەم جۆرە هۆنراوانەدا رەنگە چەند بنەرەتێکی رەوانبێژی و رەخنەسازیش بنوێنن، بەڵام ئەمە زیاتر پەیوەندی بە چێژی شیعر و رادەی وەرگرتنی لە لای خەڵکەوە هەیە. پوختەی بیر و بۆچوونی ئەم ئاراستەیە بەم ئەنجامەمان

12) لیژنە، زمان و ئەدەبی کوردی: ١٤٧.
13) دۆسکی، دیوانا مەلایێ جزیری: ٧٠.
14) شانۆف، گوران: ٤.
15) بگەرێوە بۆ : ئامێدی، عەبدوڵا یاسین، پەیدابوونی رەخنەی ئەدەبی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا تا جەنگی گێتی یەکەم، ٢٠٠٣، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.
16) بەسیر، وێژەی کوردی و رەخنەسازی، ١١٥.

دەگەیەنێت کەوا "رەخنەسازی بە پەخشان دەنووسرێتەوە، رێبازە زانستییەکەی لەسەر بناغەی شیکردنەوە و بەراودکاری و هۆخستنەڕوو، دامەزراوە [17].

نووسەر و لێکۆلەرانی سەر بەم ئاراستەیە، بۆ دەستنیشانکردنی سەرەتاکانی رەخنەسازی کوردی، دەگەڕێنەوە سەر کتێبەکەی (ئەمین فەیزی بەگ) بە ناوی (ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد) کە لە ساڵی (١٩٢٠)دا لە ئەستەمبوڵ چاپ بووە. لەگەڵ ئەوەی ئەم کتێبە شێوەیەکە لە مێژوونووسی ئەدەبی کوردی، بەڵام لەپاڵ ئەوەشدا لە پەراوێزەکانیدا لابەلا کۆمەڵێك را و بۆچوونی رەخنەیی لەبارەی ئەم شاعیرانە و بەرهەمەکانیان خستۆتەڕوو [18]. یان ئەوەتا هەر دەگەڕێتەوە سەر رۆژنامەنووسی کوردی بەڵام لە قۆناغێکی دواتردا، واتە ساڵی ١٩٢٥.

ئێمە لامان وایە کە لە رۆژنامەنووسی ئەم دەورەیە(١٨٩٨ – ١٩٢٠)دا، کۆمەڵێك را و بیر و بۆچوون و سەرنج و سەرە قەڵەمی رەخنەیی، بە تایبەتیش لەبارەی هەندێ لە شاعیرانی کورد و بەرهەمەکانیان خراونەتەڕوو، لەگەڵ ئەوەی تیۆر و بنەماکانی رەخنەسازی کوردی تەواو و زانستی پێك ناهێنن، بەڵام ئەم جۆرە سەرنج و بیر و رایانە لە گیان و پرۆگرام و میتۆدی رەخنەسازییەوە بەدوورنین، لەگەڵ ئەوەی بە شێوەیەکی پچڕ پچڕ و لە چوارچێوەی رستە و پەرەگراف و بیر و بۆچوونی پەرشوبلاویشدا بووبن. لێرەدا لە هەوڵی ئەوەدا دەبین کە چەند نموونەیەك لەم تێبینی و هەڵسەنگاندنانە، با بە شێوەیەکی کورت و سەرە قەڵامانەش بووبێتن، لە رۆژنامەنووسی ئەم دەورەیەدا بخەینەڕوو.

ئەگەر لە یەکەم رۆژنامەی کوردییەوە دەستپێبکەین (کوردستان / ١٨٩٨)، ئەوا لە ژمارە (٢)یدا سەبارەت بە (ئەحمەدێ خانی) و (مەم و زین) هاتووە:

"د سالا صه د و پێنجیده ژ جزیرێ ئەحمەدێ خانی کتێبەك مەنزووم نڤیسییە، ناڤێ ڤێ کتێبێ کریە (مەم و زین). ئەڤ کتێب هەمی بەیت و شیعرن، ئاشکارا حکایەتا عشقا دوو جوانایە، باطن کلك مقصد و حصه و حکمت ژی تێن فهم کرن... خانی لەوی کتێبێ دە عەول وەسف ب شکر و مناجات و نعتا کریە پاشی دست ب اصل حکایتێ دکە، من ئەڤ کتێب جارنا هن علماێن ترك و عربا خوەندیە و ترجمە کریە، حمیا ژی گۆتیە کو دڤێ رێیە ژڤێ چەتر مە نەدیتیە". ئەمجا دێتە وەشاندن و بڵاوکردنەوەی (مەم و زین) لە هەر ژمارەیەك بەشێکی لێ بڵاو دەکاتەوە وەکو چۆن بڵاوکراوەکانی دیکەش لەم دەورەیەدا بایەخێکی تایبەتییان بە (مەم و زین)داوە، بە خاوەنەکەشیان داوە. ئەمجا لە ژمارە (٣)ی هەمان رۆژنامەدا (کوردستان / ١٨٩٨)، هەم هەاڵی ساڵی کۆچی دوایی (حاجی قادری کۆیی) راگەیاندووە و هەمیش بە کورتی ژیان شیعر و بەرهەمەکانی هەڵسەنگاندووە. نووسەر لەوبارەیەوە دەڵێ:

"عالمك ژ سورا هبی سالا دی وفات کر، رەحمەتا خودێ لێبە و خودێ گونەهێن وی بغەفرینە، ناڤی وی حاجی عبدالقادر بی، ئەڤ مرۆڤ د ساغیا خوەدا گەلەك خەبتی، دەرحەقا علماندنا علم و مەعریفەتێرە، گەلەك بەیت و ئەشعارێن کرمانجی دنڤیسی رێدکر ولاتی خوە سۆرا. عەزمانی وی عەزمانی سۆرایە، لۆما کورد حمی ڤی عەزمانی نزانن، پشتا کتێبا مەم و زین دە ب خەتێ دەستێ خوە هن بەیت نڤیسینە نێرینا من او ابیات لڤی دریدە بنڤیسین، وەکی ب دققەت بێ خوەندن معناوان خوش تێت فەهم کرن"

لە ژمارە (٨)ی هەر ئەو رۆژنامەیەدا، بە یەك دوو رستەی پێشەکی بەشێکی دیکە لە مەم زین بڵاودەکاتەوە، ئەم یەك دوو رستە پێشەکییە بەم جۆرەیە:**"سەبەبێ نەزمی کیتاب بڤی ئەزمانی و سورەتی شەکوایا ژ دەورانێ و گلەییا ژ ئەبنای د زەمانێ کو لبال وان یەکسانە، هونەر و دانایی دگەل عەیب و نادانی"**

هەروەها لەگەڵ پێشکەشکردنی هەر بەشێك لە (مەم و زین) لە ژمارەکانی رۆژنامەکەدا بە رستەیەك یان کورتە پەرەگرافێك ناوەرۆکی بەشەکە ئاشکرا دەکات و کرۆکی رووداوەکان نیشان دەدات.

- لە ژمارە (٢)ی (کورد تەعاون و تەرەقی غەزەتەسی/ ١٩٠٨) شیعرێکی پیرەمێرد بڵاوکراوەتەوە، کە "گرنگییەکی ئەدەبی هەیە، چونکە لەوانەیە ئەمە یەکەمین هەوڵدانی نوێکردنەوەی شێوە و ناوەرۆکی شیعری کوردی بێ [19].
  شیعرەکەی پیرەمێرد بەم شێوەیە دەستپێدەکات:
  لەسەر بەردێ هەڵۆیە
  هەوای سەید و شکاری کەوتە سەر تا کەوتە سەر عالەم
  هەوایێکی غرووری کەوتە سەر خۆی زۆر لە بەرز زانی

---

17) بەسیر، سەرچاوەی پێشوو: ١١٥.
18) لیژنە، زمان و ئەدەبی کوردی: ١٢٢.

19) ئەمین، بە دەم رێگاوە گوڵچنین، ك٢، ب١: ٦٩.

پەڕی گیڤ کرد و بای باڵ ئەدا هەرتاکو دەیتوانی
لە ژمارە (٧)ی هەر ئەم رۆژنامەیەدا غەزەلێکی(نالی) بڵاوکراوەتەوە، لە سەرەتادا شاعیر بەم جۆرە بە خوێنەران ناسێنراوە:"سلیمانیەلی: أفصح الاكراد ابو المعالي جناب نالی ...."

- لە ژمارە (١)ی گۆڤاری (رۆژی کورد/ ١٩١٣)دا، (١٠) غەزەلی (نالی) لە ژێر سەردێڕی (دیوان شاعری شەهیر حەزرەتی نالی) بڵاوکراوەتەوە. دوای ئەوە لە ژمارە (٢)ی هەمان گۆڤاردا (سلیمان عبدالکریم) لە وتارێکیدا بە ناونیشانی (عبرت)، بەم جۆرە لە مەیدانی هونەری شیعردا نالی و هاوڕێکانی لە شاعیرانی کورد دەنرخێنێت :"سلیمانی ئەو مەخزەنی عیلم و عیرفانە پیاوی وەك .... نالی، وەك سالم و مصطفی بگ، وەك حاجی وەك شێخ رەزای هەیە کە لە کوڕەی ئەرزی ئەمسالی ئەمانە نامەسبووقە..." ئەمجا لە درێژەی ئەو باسەدا دەڵێ:"لە مەسلەکی ئەشعاردا نالی و رەفیقانی ئیمرۆ قەومی کوردیان ئیحیا کردووە، فەقەت مع التأسف لە دیوان و تەئلیفات و ئەشعاری ئەم زاتانە بێ خەبەرین" [20].

لە گۆڤاری (هەتاوی کورد/ ١٩١٣)، م. خ/ مۆدانی خەلیل، کەوا (خەلیل خەیاڵییە) و دواتر زانراوە کەوا دیوانێکی دەستخەتی حاجی قادری کۆیی لە لا هەبووە، کە حاجی خۆی پێشکەشی کردووە [21]. دەستدەکاتەوە بە بڵاوکردنەوەی غەزەل و قەسیدەکانی حاجی، گۆڤارەکە دەستپێکی قەسیدەی (شاسواری بەلاغەتی کوردان، ژ(٢)، ل٢٢) بەم جۆرە حاجی و قەسیدەکە پێشکەش بە خوێنەران دەکات:"شاعیری گەورەی کوردان حاجی قادری کۆیی ناوی هەموو شاعیری کوردانی لەم قەسیدەیەدا دەرج کردووە، ئێمەش بە ناوی خودا سوێند ئەخۆین کە ئاساری ئەم زاتانە بە هەر کەسێکەوە هەیە بینێرت بۆمان تاوەکو گردی بکەینەوە، هەموو کوردێکیش لێی ئیستیفادە دەکات و کوردیش بەم سایەوە شیعری شاعیری خۆی بناسێت". تەنانەت ئەم چەند ژمارەی گۆڤارەکە کە تا ئەمڕۆ لە بەردەستدان بەشی هەرە زۆری بابەتەکانیان لە شیعر و هۆنراوەی شاعیرانی کورد پێك هاتووە لە وێنەی شیعری (حاجی، مەحوی، جزیری، زێوەر، نالی، میهری، حاجی سیورکی، فۆادی تەمۆ، هەمزە مۆکسی، محمد زکی، فکری نجدت... تاد.

لە گۆڤاری (بانگی کورد/ ١٩١٤) بۆ یەکەم جار ئەدەبی منداڵانی کورد لە رۆژنامەنووسی کوردیدا پەیدادەبێت و سروودی (بۆ شاگردانی مەکتەب)ی (زێوەر) لە ژمارە (٤)ی گۆڤارەکەدا بڵاودەبێتەوە. بەمە بناغەیەك بۆ شیعری فێرکردن و پەروەردە لە ئەدەبی کوردیش دادەمەزرێ [22].

لە ژمارە (٦)ی دەورەی سێیەمی رۆژنامەی (کوردستان/ ١٩١٨) وتارێکی (ملا کرمانج، أ. کامل) بڵاوبۆتەوە، لە بەرپەرچی ئەو قسە و پروپاگەندانەدا کە گوایە زمانی کوردی زمانی فێرکردن و ئەدەبیات نییە "ئەها ئەوروپا دبێژن کو زمانی کوردا زمانی ئەدەبیات نیە"، ئەمجا لە ژمارە (٧)دا و لە وەڵامی ئەم نامەیەدا (میر ئەحمەد ئازیزی) لە رێگەی شیعری خانییەوە بەرپەرچی ئەم بۆچوونە بێ بنەمایەی داوەتەوە. لە ژمارەکانی گۆڤاری (ژین/ ١٩١٨ – ١٩٢٠)دا لەپاڵ بایەخدان بە شیعری کلاسیکی شاعیرانی لە وێنەی (نالی، خانی، سیاپۆش، جزیری، شێخ رەزا، سالم. کۆمەڵێك بەرهەمی (قازی زادە مستەفا شەوقی) لە شیعر و لە پەخشان بڵاوکراوەتەوە کە لە پەیڕەوی لە قوتابخانەی شیعری رۆمانتیکی ئەوروپایی کراوە. هەروەها کۆمەڵێك شیعری نوێ و ریالیزمی (ع. رەحمی) بەرچاو دەکەوێت، بۆ یەکەم جاریش (پەخشانە شیعری کوردی) لە بەرهەمەکانی (ع. رەحمی)دا دەبینرێت، لەپاڵ (پەخشانی هونەری) لە بەرهەمی (ع. رەحمی) و (مستەفا شەوقی)دا.

لەپاڵ وەرگێڕانی شاکارە شیعرییە کلاسیکەکانی کوردی (قوربانی تۆزی رێگەتم ئەی بادی خۆش مروور/ نالی) و گلکۆی تازە لەیل/ کۆماسی) بۆ سەر زمانی تورکی لە لایەن پیرەمێردەوە. ئەمجا چیرۆکە شیعریش هەر لەم گۆڤارەدا دەبینرێت. ئەمجا شیعری کوردی بە دیالێکتی باشووری لە نموونەی (لاهوتی کرماشانی)، هەر لەسەر لاپەڕەکانی ئەم گۆڤارەدا، لەپاڵ پیەسی کوردی (مەمی ئالان) بەرچاودەکەوێت.

کاتێك دێینە سەر رۆژنامەی (تێگەیشتنی راستی/ بەغدا ١٩١٨) قۆناغێکی تازە و تا رادەیەك پێشکەوتوو لە رەخنەسازی ئەدەبی کوردی دەبینین، رەنگە ئەم داهێنانە تازەیەش لە پایەی قەڵەمی بەبڕشتی بلیمەتێکی کوردی وەك (شوکری فەزلی) بێت، کە نووسەر و دەرهێنەرێکی سەرەکی رۆژنامەکە بووە. لە ژمارەکانی ئەم رۆژنامەیەدا بە تایبەت (ژمارە ١٥ تاوەکو ٣٣) هۆ و مناسەبەتی گوتنی زۆر لە شاکارەکانی شیعری کلاسیکیمان بۆ روون دەبێتەوە، بە تایبەت شیعرەکانی (نالی، سالم). بۆ نموونە، لە (ژمارە (١٧)دا هاتووە و دەڵێ:"نالی لە پاش مردن خیتاب بە ئەمیرێکی بابان دەکا"، هەروەها لە ژمارە (١٨)دا هاتووە :"نالی شاعیر مەدحی عەسکەری خاسسەی ئومەرای بابان دەکا...". یاخود هەر لە ژمارە (١٨)دا هاتووە:"مستەفا بەگ شاعیرێکی بەلیغی کوردە، مەدحی ئەمیرزادەیەك دەکات، یان لە ژمارە (١٩)دا هاتووە:"حەریق شاعیرێکی نوکتەسنجی کوردە، شیعری تەڕ و خۆشە".

[20] koma xabatên kurdolojiê، رۆژی کورد، ژ(٥)، ل ٢٢ – ٢٣.
[21] مالمیسانژ، جەمعیەت و تەعاونی تەرەقی کورد: ٥١.
[22] رەسول، بەختیار زێوەر: ٤١.

له ژماره (٢٠)دا له دژی ئەو ئیدیعایەی کە دەڵێ کورد ئەدەبیاتیان نییە، هاتووە:" علمای ئەوروپا، حەتتا موحەریرانی تورك دەیان و کە ئەکراد ئەدەبیاتیان نیە، ئەمما ئێمە لەو رۆژنامە کوردیانە کە لەمەو پێش نەشر کرا ئیسپاتمان کرد، کورد ئەدەبیاتێکی نازك و رەنگین و شیرنیان و خسوسەن لە شیعردا دەستێکیان هەیە. ئەوەی واقیفی حالی کوردستان بێ دەزانێ کە زمانی کوردی چەند شێوەیەکی جوێ جوێی هەیە، ئەمما وەکو عەرەبێکی بەغداد چۆن زمانی هەموو عەرەبەکانی تر دەزانێ، سلیمانیەکیش هەموو زمانی کوردەکانی تر تێدەگا. لە هەموو شێوەکاندا شیعری تەڕ و خۆش بینراوە." ئەمجا نووسەر دێتە سەر شێوە و دیالێکتەکانی زمانی کوردی بۆ هەر یەکێکیش لە شێوەی (سنە، زەنگەنە، سلیمانی، لوری) نموونەی شیعری هێناوەتەوە.

هەر لەم وتارە رەخنەسازییەدا، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەوا نووسەری ئەم وتارە زۆر بە وردی و بە شێوازێکی رەخنەگرانەی پوخت و زانستی بە پێی پرۆگرام و میتۆدێکی گونجاو هەڵسەنگاندنی بۆ زمان و وێنە و ناوەرۆکی شیعری کوردی دەکات.

بێگومان یەکەمین هەڵسەنگاندنی رەخنەسازانەی پوخت و زانستی ئەوەیە کە لە دوو ژمارەی (٢١، ٢٢)ی ئەم رۆژنامەیە بۆ شیعر و داهێنانی شاعیرێکی کوردا کرابێت، ئەویش (مستەفا بەگی کوردی/ ١٨٠٠ – ١٨٤٩)یە. نووسەر لە سەرەتای وتارەکەیدا، دەڵێ :"مستەفا بەگ یەکێکە لە شاعیرانی کورد، خەلقی سلێمانییە، لەقەبی کوردیە و بەعزەن هیجریە، لەقەبی ئەوەلی دەلالەت لە قەومیەت پەروەری دەکات، شعرەکانی زۆر مەحزونانەیە، هەر بەیتێکی سەرچاوەیەکی عیشقە، مەشرەبی وەکو (فزوولی) وایە، ئەوەی ئاسار ئەو بخوێنێ دەبێ هەر بگریە و پێکەنینی لە فکر دەچێتەوە...".

ئەمجا نووسەر چەند نموونەی جیا لە شیعری کوردیدا دەهێنێتەوە، لێکدانەوە و نرخاندنێکی رەخنەگرانەی زانستیش بۆ هەر نموونەیەك دەخاتەڕوو. بۆ نموونە دەڵێت:"ئەم شاعیرە کوردە ئاگر لە ئەهل موحیبەت بەرئەدا چونکە بە وەسف ئەلحال قسە ئەکات، تەماشاکەن:

دەروون زامدار و دڵ غەمگینە بێ تۆ

سەرم گێژە و تەنم بێ تینە بێ تۆ

زمستان مەیل ئەکەی پایزە براکەم

بەهاری وەسڵی من هاوینە بێ تۆ

ئەوا من بووم بە شای جوملەیی عالەم

توخوا سا کاکە گیان کەی ژینە بێ تۆ

پێی ناوێ ئەوەی زەوق ئاشنای زمانی کوردی بێ بتوانێ وەقایعی ئەدەبیات تێ بگات، دەزانێ کە ئەم سێ بەیتە بۆ ئەمەی کە شاعیرێك بگەیەنێتە ئاسمانی سەهلی مومتەنیع کافیە. چونکێ لەتافەتی زمانی کوردی بە خوێندنی ئەمانە قسمێکی ئەمەندە چاکی دەردەکەوێ کە ئینسان سەرمەست و حەیران دەکات، هەتا ئەتوانین بڵێین مەزییەتی زمانی کوردی تەواو پێ دەردەکەوێ. کورد شاعیری ماهیریان زۆرە، یەکە یەکە (دەیانناسین!) و ئاساریان نیشان ئەدەین، لەگەڵ ئەمە ئیعتیراف دەکەین کە ئەم شاعیرە لە هەموویان زیاتر کوردانە و مەحزوونانە شیعر ئەڵێ وە حەقیقەت لە شاعیرە گەورەکانی کورد مەعدوودە..."

لە ژمارەی دواتری رۆژنامەکەدا ئەم بابەتەی نووسەر لەبارەی (کوردی)ییەوە بە هەمان پێوەر و پێودانێکی رەخنەکاری پتەو و زانستانە درێژەی پێدراوە، لێرەدا ئەمە ئەو راستییە دەسەلمێنێ کە دەبێ چاوێك بەو بیروڕایانەدا بخشێنینەوە کە سەرەتاکانی رەخنەی ئەدەبی کوردی بۆ (شێخ نوری شێخ ساڵح) و رۆژنامەی(ژیانەوە)دا دەگێڕێتەوە [23]. هەر لەو رۆژنامەیەدا و لە ژمارە (٢٣)دا سەبارەت بە (حاجی قادری کۆیی) هاتووە :"حاجی قادر لە شاعیرە موجەدیدەکانی کورد، خەلقی کۆیەیە، شیعرەکانی تەڕو خۆشە، رەندانەیە، زۆرترین شیعری ئیجتیماعیە، لێرەدا غەزەلێکی موهیمی تاریخی و ئیجتیماعی دەنووسین..."

---

[23]) لیژنە، زمانو ئەدەبی کوردی: ١٥٣.

- هەروەها، بەسیر، وێژەی کوردی و رەخنەسازی: ١٦١.

دواتریش له ژماره (٢٤)دا دیسان سەبارەت بە حاجی هاتووه:"شاعیرێکی بێ نەزیری کورده، شیعرەکانی زۆر موتەجەدیدانەیە و بەخۆی غایەت میللەت پەروەرە. وەکو شاعیرەکانی تر لە زولف و خاڵ خۆی خەریك نەکردووە، هەر لەگەڵ ئیجتیماعیاتی قەومی کورد حەیاتی شیعری رابواردووه"

لێرە بەدواوە دوو پارچە شیعری حاجی (١١ ، ٥) بەیتی بە نموونە هێندراوەتەوە، لە پاشان نووسەر دێتەوە سەر باسەکەی و دەڵێ :"ئەگەر کوردێکی عاقل بە دیقەت تەماشای ئەم دوو مەنزوومەیەی حاجی قادر بکا، هیچ وەقتێك لە یاریەدانی قەومی خۆی پاش ناکەوێ، ئەگەر کوردان هیمەتیان بکردایە تا ئەمڕۆ هەم تەوسیقێکی چاك هەم خەتێکی چاکیان دەبوو، تاریخیان و ئەحواڵی مەشاهیریان بە زمانی کوردی دەنووسرا، ئەمەڵمان هەیە کە جەوانی ئازاد وە قەوم پەروەری کورد لە موستەقبەلێکی نزیکدا بۆ بڵندی قەومی خۆیان سەعی بکەن، چونکێ قەومێك کە تاریخ و ئەدەبیاتی تەدوین نەکرابێ قیمەتێکی ئیجتیماعی و سیاسی نابێ، ئەم مەسئەلانەش هەر ئەحراری قەوم دەتوانن سەعی بۆ بکەن، ئەوی دەماغی بە جەری مەنفەعەت و بە خدمەتکاری ئەم و ئەو راهاتبێ و حەیاتی خۆی لە ژوور حەیاتی قەومی خۆی راگرتبێ، ئەم نەوعیەتیشە کارە عالی جەنابانەی لە دەست نایێ، حاجی قادری کورد بۆ ئیتیفاق دەعوەت دەکا لە هەموو شتێکدا تەئسیساتی ئیجتیماعیە لازمە، ئەویش تاریخ و ئەدەبیاتە، سیاسەت لە پاش ئەمانە دەست پێدەکات".

ئەمە نموونەی نرخاندنێکی رەخنەکارانەی زانستانەیە هەم بۆ خودی شاعیر و هەم بۆ بەرهەمی شیعری کەسێکی وەکو حاجی قادری کۆیی کە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا بە پێغەمبەری بیری نیشتمانی ناسراوە لە سەدەی نۆزدەیەمدا. ئەمجا هەر لەسەر ئەم پێرەوە، لە ژمارە (٢٥)ی رۆژنامەکە و لە گۆشەی (ئەدەبیاتی کوردی)، درێژە بە هەڵسەنگاندنی پلە و پایەی حاجی و شیعرەکانی دراوە. لێرەدا هاتووە :"لەمەو پێش چەند مەنزوومەیەکی حاجی قادری کۆیە، کە لە ئەفازیلی موتەئەخرینی شوعرای کوردە نەشر کرا. لە لامان موحەققەقە کە ئەم سیمایەی مەرحوم، جەوانانی ئەدەب شناسی کوردی هێناوەتە شەوق. چونکێ ئەم شاعیرە جەلاییکی تری بە ئەدەبیاتی کوردی داوە، شیعرەکانی لە شیعری قودەما فەرقی زۆرە، هەر بەیتێکی عیبارەتێکی ئیجتیماعیات و ئیسلاحە".

ئەمجا دوای ئەوەی مەنزوومەیەکی (١٤) بەیتی لە قەسیدەی (سلام الله منی کل یوم)ی حاجی دێنێتەوە، نووسەر دەگەڕێتەوە سەر بابەت و نرخاندنەکانی و دەڵێ:"سەیری کەن ئەم شاعیرە عالیمانە بە چل پەنجا ساڵ لەمەوپێش بە حیسسیاتی ئیجتیماعیە موتەحەسیس بووە و لە عالەمی شیعردا بەسەر هەموو شاعیرەکان فائیق بووە، چونکە لە حەیاتی نەزمدا ئینقیلابێکی گەورەی ئیجراز کردووە و ئەوی تەماشای ئەم مەنزوومە بکا بێ ئیختیار مەغلووبی حیسسیاتی قەومییە و وەتەنییە دەبێ. ئەگەر حەقیقەت مولاحەزە بکرێ دەبینرێ کە شوعەرای کورد بەعزێکیان لەگەڵ تورك و عەرەب و فورسەکان، بەلکو لە پێش ئەوان سالیکی تەرزی تازەی شیعر بوون و، شیعریان تێکەڵاوی ئەحوالی ئیجتیماعیە کردووە. چونکە شاعیرەکانی پێشووی کورد وەکو شاعیرانی کۆنی ئەقوامی سائرە هەر بەحسیان لە مەی و مەحبووب..." لێرەدا باسەکە دەپچڕێت. ئەمجا رۆژنامەکە لە ژمارە (٣٢)یدا دیسان دەگەڕێتەوە سەر بەرهەمی حاجی و قەسیدەیەکی لێ بڵاودەکاتەوە کە لە پێشکەشکردنی شیعرەکەدا هاتووە:"ئەوی تەماشای ئەم قەسیدەیە بکا حەقیقەتەن حەیرانی زەکای ئەو داهیەی کورد دەبێ، هیچ شوبهە نییە کە حاجی قادر یەکە عالیمی ئیجتیماعی کوردە".

دواتر هەر لە (گۆشەی ئەدەبیاتی کوردی) ئەم ژمارەیەدا، دوو پارچە غەزەلی (غەریق) و (مەشوی یاخو مەحوی) بڵاوکراونەتەوە. هەر پارچەیەك بە چەند دێرێك پێشکەش کراون، کەوا بەم جۆرەن: لە باسی یەکەمدا هاتووە :"غەریق یەکێکە لە شوعەرای موتەئەخیرینی کورد، هەرچەند شعری زۆر نەزم نەکردووە، ئەمما تەبیعەتێکی نازکی هەیە، ئەو چەند بەیتە کە هێناویەتە قەڵەم، لەناو کورداندا زۆر مەشهوورە، حەتتا بەستە بێژەکان دائیمەن بە گۆرانی دەیڵێن، ئەم غەزەلە لە چاکترین ئەبیاتی ئەوە". غەزەلەکە بەم دێرە دەست پێدەکات:

لەسەر سەفحەی لەتیفی رووت جەوابێکە لە هەر لایێ

شکستەی خەتتی دوو ئەبرۆت، خەمی زولفی چلیپایێ

لە باسی (مەحوی)یشدا هاتووه :"شاعیرێکی گەورەی کوردە، هەتا چەند ساڵ لەمەوپێش لە حاڵی حەیاتدابوو. رەونەقێکی تەواوی بە شیعری کوردی دا. لە (ئەلف) تا (ی) دیوانێکی تەنزیم کردووە، لە شیعریدا دائیمەن لوغەتی کوردی لە لوغاتی تر تەجرید دەکا. غایەت نوکتە پەروەرە، ئەم چەند بەیتە هینی ئەوە".

دێری یەکەمی غەزەلەکەی (مەحوی)ی ئەمەیە:

ئەرێ دل بێ شەرابی لەعلی گوڵڕەنگت لە گوڵ چیبکا

کە جیلوەی گوڵ لە گوڵشەندا نەبێ، بولبول لە چڵ چیبکا

گۆڤاری (کوردستان / ئەستەمبۆل / ١٩١٩)، "بایەخێکی تایبەتی بە بابەتی زمانەوانی و ڕێنووس و زمانی ستاندەردی کوردی داوە، هەروەها زیاتر پابەندی بڵاوکردنەوەی شیعری کلاسیك بووە، لە کاتێکدا گۆڤاری (ژین / ١٩١٨ -١٩١٩) بایەخێکی فراوان و تایبەتی و قووڵی بە (داهێنانی تازە) و ئەدەبیاتی نوێ داوە" [24].

لەم گۆڤارەدا زۆر بایەخ بە ناساندنی شاعیران و وەرگێڕانی شیعر و ئەدەبیاتی کوردی بۆ زمانی بێگانە و بە تایبەتیش (زمانی تورکی) دراوە، لە ژمارە (١)دا پارچە غەزەلێك بە ناوی (کوردی) بڵاوکراوەتەوە کە لە بنەڕەتدا هی (سالم)ە و نەك (کوردی)، ئەمجا دوای ئەوە پەسن و پیاهەڵدانێکی زۆر بۆ شاعیر کراوە..."بوذات کردستان امرا سندن، کورد ملتنیك متنور، متفکر، غیور، ملیت پرور و داهی بیر ادیب محترم و امیر مکرّمیدر.... "

هەر لەم ژمارەیەدا غەزەلێکی جزیری (شربتا لام و بیان) بڵاوکراوەتەوە و دێڕبەدێڕ بە تورکی راڤە کراوە.

ئەمجا ئەم وەرگێڕانە بۆ زمانی تورکی و راڤەکردنی بەرهەمی شاعیرانی کلاسیك لە وێنەی (کوردی، جزیری، نالی، شەوقی) تا ژمارە (١٩)ی درێژەی هەیە. بۆیە دەگوترێت :"لە گۆڤاری (رۆژی کورد/ ١٩١٣)، بۆ یەکەم جار وەرگێڕان بۆ سەر زمانی کوردی لە زمانی بێگانەوە لە ژمارەکانی (٢، ٣)دا هەیە، بەڵام لە کوردییەوە بۆ سەر زمانی بێگانە یەکەم جار لەم گۆڤارەدا بە شێوەی فراوان بەدی دەکرێت، بە تایبەتیش شیعری کلاسیکی کوردی کە رووبەرێکی باشی لاپەرەکانی گۆڤاری کوردستانی داگیرکردووە" [25].

بەم شێوەیە، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەوا چۆن دەگوترێت (الشعر دیوان العرب)، واتە هەموو کلتووری عەرەب لە شیعری عەرەبیدا بەدیدەکرێت، بە هەمان ئەندازەش (رۆژنامەنووسی ماڵی کوردە) و هەموو زانست و مەعریفەی کوردیمان بۆ دەخاتەڕوو، بە تایبەتیش زانستە ئەدەبییەکان. هەر بەو هۆیەشەوە "ئەگەر رۆژنامە و گۆڤار لە ئەدەبی میللەتانی تر لە رووی سەرچاوەی ئەکادیمییەوە بە پلەی دووەم بێت، ئەوا بۆ مێژووی ئەدەبی کوردی بە پلەی یەکەم دێت، لەبەر کەمی کتێب و کەنالەکانی دی رۆشنبیری" [26]. بە واتا رۆژنامەنووسی کوردی لە دەورەی یەکەم سەرەتاکانییەوە تا کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم (١٨٩٨ – ١٩٢٠) سەرچاوەی دەستی یەکەمە لە بڵاوکردنەوەی بەرهەمی ئەدەبی و سەرهەڵدان و پێشکەوتنی جۆر و هونەرەکانی ئەدەب و لەوانەش مێژوو و رەخنەی ئەدەبی کوردی.

---

24) پیربال، گۆڤاری کوردستان: ٧.
25) پیربال، سەرچاوەی پێشوو: ٨.
26) حوسێن، رۆژنامەوانی و ئەدەبیاتی کوردی: ٣٤١.

ئەنجامەکان

١. لە سەرەتادا ئەدەب و بەرهەمی ئەدەبی دێت، کەوا داهێنان و هونەرە، داوی ئەوە ڤەکۆلین و توێژینەوەی ئەدەبی دێت، کە ئەمەیان زانستە، بە واتای زانستی ئەدەبی یاخود (ئەدەبیاتناسی)یە.

٢. ئەدەبیاتناسی لە سێ لق و سێ لایەنی بنەرەتی پێکهاتووە: تیۆری ئەدەب، رەخنەی ئەدەب، مێژووی ئەدەب.

٣. وەکو لە درێژەی باسەکەدا دەردەکەوێت، بۆ دەستپێك و سەرەتاکانی رەخنەسازی لە ئەدەبی کوردیدا، پێویستە بگەڕێینەوە بۆ سەرەتاکانی رۆژنامەنووسی کوردی.

٤. سەرەتاکانی رەخنەی ئەدەبی کوردی لە دەورەی یەکەمی رۆژنامەنووسی کوردی (١٨٩٨ – ١٩٢٠)دا، دەردەکەوێت، لەگەڵ ئەوەی لە بەراییدا بە شێوەیەکی ساکار و سەرەتایی بووە، بەڵام وردە وردە بەرەو کامڵبوون هەنگاوی ناوە تا گەیشتۆتە پایەی کاری رەخنەسازی پوخت و زانستی.

٥. ئەم دەورەیە لە رۆژنامەنووسی کوردیدا، بە سەرچاوەی ئەدەب و کاری رەخنەسازی لە ئەدەبی کوردیدا دادەنرێت.

ژێدەر

- ئەمین، نەوشیروان مستەفا، بە دەم رێگاوە گوڵچنین، ك٢، ب١، الدار العربیه للعلوم ناشرون، بیروت، لبنان، ٢٠١٣.
- بەسیر، پرۆفیسۆر کامل حەسەن، وێژەی کوردی و رەخنەسازی، بەغدا، ١٩٩٠.
- بیمار، عەبدالرزاق، پەخشانی کوردی، دەزگاری رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٩٨.
- پیربال، فەرهاد، گۆڤاری کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.
- حوسێن، د. هیمداد، رۆژنامەوانی و ئەدەبیاتی نوێی کوردی، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٨.
- دۆسکی، تەحسین ئیبراهیم، دیوانا مەلایێ جزیری، چ٢، سپیرێز، دهۆك، ٢٠١١.
- دیچیز، دیوید، شیوەهای نقد ادبي، ترجمە: محمد تقی صدقیانی، تهران، ١٣٧٩.
- رەسوڵ، د. عیزەدین مستەفا، بەختیار زێوەر – ژیان و بەرهەمی، گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات، ژ(٢٢)، ١٩٧٨.
- زەنگەنە، عەبدوڵا، رابەری رۆژنامەنووسی کوردی، گ. رۆژنامەڤانی، ژ(١١ – ١٢)، ٢٠٠٣.
- ....، رۆژی کورد، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٥.
- علی شانۆف، حسین، گۆران – شعر الشاعر الکوردي المعاصر، ت: شوکور مصطفی، مدیریة الثقافة العامة، بغداد، 1975.
- فؤاد، د. کەمال، کوردستان – یەکەمین رۆژنامەی کوردی، چ٣، تاران، ٢٠٠٦.
- مجموعة من الکتاب الروس، المدخل الی علم الأدب، ت: د. أحمد علي الهمداني، دار المسیرة، الاردن، 2010.
- KOMA XABATÊN KURDOLOJIYÊ , ROJÎ KURD – 1913 , WEŞANÊN ENISTÎTUYA KURDÎ YA STENBOLÊ, 2013.
- لیژنە، زمان و ئەدەبی کوردی – بۆ پۆلی دوانزەی ئامادەیی، چ٤، هەولێر، ٢٠٠٩.
- الماضي، د. شکري عزیز، تیۆری ئەدەب، و: د. سەردار گەردی، چ١، هەولێر، ٢٠١٠.
- مالمیسانژ، جەمعییەتی تەعاون و تەرەقی کورد و رۆژنامەکەی، لە تورکییەوە وەرگێرانی: زریان رۆژهەڵاتی، پێداچوونەوەی، سدیق ساڵح، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٧.